

Взаємодія художнього та філософського в літературній свідомості ХХ–ХХІ ст. як чинник впливу на розвиток інформаційно-комунікативного простору

У статті розглянуто концептуальні підходи до процесу взаємодії художньої літератури та інформаційно-комунікативного простору.

Ключові слова: соціальні комунікації, художня література, інформаційно-комунікативний простір, літературна свідомість.

Bilychenko O. The interaction of fiction and philosophy in literary awareness of the XX–XXI centuries as a factor of impact on development of informational-communicative environment.

In the article it is analyzed the conceptual approach to the process of interaction of fiction and informational – communicative environment.

Keywords: social communication, fiction, informational-communicative environment, literary awareness.

Бильченко О. Л. Взаимодействие художественного и философского в литературном сознании ХХ–ХХІ веков как фактор влияния на развитие информационно-коммуникативного пространства.

В статье рассмотрены концептуальные подходы к процессу взаимодействия художественной литературы и информационно-коммуникативного пространства.

Ключевые слова: социальные коммуникации, художественная литература, информационно-коммуникативное пространство, литературное сознание.

Виявлення генетичної спорідненості між інформаційно-комунікативним простором і художньою літературою створює унікальні можливості для нового бачення й сприйняття соціальної реальності нового тисячоліття. Художня література виступає як віддзеркалення реальності, що формує специфіку відчуття цієї реальності, як передчуття змін, що відбуваються в інформаційно-комунікативному просторі. Це свідчить про важливість і актуальність зазначеної проблематики для вітчизняної теорії соціальних комунікацій.

Взаємозв'язок художньої літератури та суспільства в нашій країні завжди був надзвичайно глибоким. Історія словесності безпосередньо пов'язана з розвитком духовного життя в його різних культурних формах. Науковці, зокрема Н. Лейдерман, говорять про таку метаісторичну властивість вітчизняної культури, як літературоцентризм – тяжіння культури в цілому до літературно-словесних форм саморепрезентації [1]. Ця особливість пов'язана з ідейно-образним змістом художньої літератури, вираженим вербально, що характерно для багатьох країн у певні періоди їх історії.

Сучасні дослідники, зокрема В. Ільганаєва, виявляють глибокий зв'язок між типами комунікації, типом суспільних відносин та типом свідомості [2, 13]. М. Мак-Люен навіть висунув ідею про зміну культурних епох, що визначається панівним способом комунікації [3].

Наукові розвідки в галузі взаємодії художнього та філософського в літературній свідомості

ХХ–ХХІ ст. як чинник впливу на розвиток інформаційно-комунікативного простору висвітлюють лише окремі аспекти цього складного явища. Серед них необхідно зазначити роботи відомого культуролога О. Ахієзера [4]. Дослідник вважає, що серед інших спеціалізованих форм культури, таких, як релігія, філософія, наука, мистецтво, література як мистецтво слова займає “серединне” (медіативне) місце, а тому виступає як функція зв'язку щодо інших форм культури. О. Ахієзер визначив медіацію, що була одним з ключових понять його соціокультурної теорії, як творчий, рефлексивний процес, побудований на логіці процесу осмислення в межах дуальної опозиції. Вона характеризується відмовою від абсолютизації протилежностей і максималізацією уваги до їх взаємопроникнення, що породжує нові смисли [4, 271].

Аналізуючи художню літературу, Ю. Лотман свого часу зазначав, що в ній сходились дві “точки опори” [5, 233]. Одну з них він характеризував як “культурорефлексивну”, тобто орієнтовану на саморефлексію культури, а іншу – як “соціорефлексивну”, тобто спрямовану на культурну рефлексію соціуму, всією сукупністю соціально-практичних стосунків. Науковець зауважував, що закони побудови художнього тексту значною мірою суть законів побудови культури як цілого [5, 87].

Більшість дослідників, зокрема А. Єрмоленко, пов'язують закладений за період Нового часу потенціал раціоналізму не з технічною, а з комунікативною раціоналістичністю, тобто з розширенням кола учасників дискурсивного обґрунтування норм і цін-

ностей суспільства, консенсуально-комунікативних форм розв'язання конфліктів [6].

Художній текст — це своєрідна думка про світ, його бачення, а внутрішньотекстова реальність є сукупністю певних відчуттів. Тому читач нібито дивиться на світ крізь призму авторської свідомості, яка є умовною моделлю світу, що відтворюється. Багато хто з дослідників, зокрема О. Доманський, зазначають, що в тексті літературного твору програмується, моделюється не реальний світ взагалі, а тільки той, що пропущено крізь призму свідомості [7, 25]. Тому метою статті є визначення філософських особливостей взаємодії художньої літератури та інформаційно-комунікативного простору сучасності.

Досягнення поставленої мети можливе за умов застосування методів та інструментарію кількох гуманітарних наук, зокрема соціологічних. Теоретичною основою розв'язання завдань стали фундаментальні праці з теорії соціальних комунікацій, філософії культури, роботи соціологів та літературознавців, які дають можливість розглядати художню літературу як комунікативну систему серед інших видів літератури, а не як вид мистецтва. Художня література, таким чином, може розглядатися як вид літератури — спосіб опосередкування словесної художньої творчості в соціальній комунікативній системі “література”. Цей підхід можна вважати найбільш перспективним, оскільки він передбачає дослідження зазначеної проблеми не ізольовано, внаслідок чого літературно-художній твір виступає як етап опосередкування соціальної інформації в комунікативному процесі.

Своєрідність взаємодії художнього та філософського в літературній свідомості нашого часу, перш за все, полягає у тому, що в повсякденній дійсності всі речі, явища, звичаї, умови, самі люди — постійно змінюються. Дійсність постає як потік, що відтворює добре й погане, веселе й сумне, світле й темне, корисне й шкідливе.

Подвійна (ідейно-образна) природа літератури давала їй можливість у різні історичні періоди й у межах різних національно-культурних традицій особливим чином виражати емоції, почуття, переживання й настрої, передавати філософські узагальнення та ідеї, зображати предметне середовище і людину, відтворювати психологію людей та аналізувати причиново-наслідкові зв'язки обставин, характерів і дій. Ідейно-образна природа літератури допомагала відтворювати концептуальну картину світу, передавати світоглядні настанови письменника. Водночас вона не зраджувала своїй образній природі, повсякчас звертаючись до художнього зображення, фантазії, співтворчості читача.

Така природа художньої літератури дає можливість письменнику не тільки передавати різні аспекти чуттєво-відчутного світу, а й давати їм певну

інтерпретацію та оцінку, відгукуватися на актуальні життєві події, підключатися до філософських, морально-релігійних, соціальних та естетичних дискусій. Так відкриваються можливості не тільки відтворювати навколишню дійсність — природну, соціальну і культурну, а й впливати на світовідчуття читачів, цілеспрямовано формувати моральні переконання, естетичний смак, релігійні та політичні погляди, науковий та філософський світогляд. Література часто виступає чинником вільнодумства, гуманізму; вона може боротися зі старими уявленнями й відкривати нові. Тим самим може з'являтися можливість впливати на світовідчуття читачів, сприяючи формуванню художніх концепцій дійсності, що позначені певними філософськими, моральними, релігійними, політичними смислами і відтворювати історично конкретні норми й національні традиції тої або тої культури на кожній стадії її становлення, формування та історичного розвитку.

Останні десятиліття ХХ ст. позначені подіями, які суттєво трансформували сучасну соціокультурну реальність. Це активне входження в життя суспільства новітніх інформаційних технологій, що відбулося в результаті бурхливого розвитку електроніки, а також формування і поширення надзвичайного типу світовідчуття та розумового настрою, які концептуалізовані в загальному понятті “постмодернізм”. Це визначення навіть своєю назвою підкреслює розрив з попередньою епохою, яка була орієнтована на розум як мірило всіх явищ і цінностей.

На початку ХХ ст. Ф. Ніцше зазначав, що сучасна людина хворіє на ослаблення особистості. Сучасні дослідники, зокрема В. Льганаєва, пояснюють причини такої ситуації наявністю такої риси культури, як інформаційна [2]. Саме надлишок інформації, з якою людина фізично не встигає впоратися, формує автоматичний механізм її сортування: частина цієї інформації маркується як значуща, решта залишається без уваги індивіда через брак часу на її опрацювання й осмислення. Серед цієї решти опиняється інформація про все, що стосується Іншого з його індивідуально-неповторним внутрішнім світом, осягнення якого неможливе в короткий термін часу, способом, придатним для пізнання інших сфер реальності.

У середині ХХ ст. К. Юнг дав оптимістичний прогноз, наголосивши на тому, що розвиток людини буде спрямований у бік її внутрішнього світу. Але сучасні соціокультурні реалії свідчать про протилежне, про переважний розвиток саме зовнішнього світу [8, 58].

Але якщо ще в 60-ті рр. ідеї про інформаційне суспільство відзначав характер футурологічних прогнозів, то в ході вдосконалення електронної техніки й цифрових технологій більшість з передбачуваних подій набули свого реального втілення. У своїй сукупності ці досягнення корінним чином змінили жит-

тя суспільства, не тільки висунувши на передній план інформаційну діяльність, а й ускладнивши й трансформувавши світ так, що усвідомити його в межах традиційних підходів стало доволі важко. Ці зміни слід розглядати крізь призму світоглядних змін. Нині відбувається формування основних світоглядних принципів, що корелюються з типом світовідчуття, яке поширюється в інформаційному просторі. В. Ільганаєва зазначає, що найбільш дійовим чинником сучасного соціального життя є зміна культурної парадигми, в умовах якої високий рівень наукових і технічних досягнень та занепад мистецтва й літератури є завершальним етапом розвитку культури [2, 28]. Інформаційна культура стає домінантою сучасного соціального життя. Це новий спосіб опанування реальності — реальності електронного світу, світу загальної обумовленості та взаємозалежності індивідуалізації свідомості та колективізації творчих потенцій людства.

Розглядаючи особливості літературної свідомості ХХ ст. у її філософсько-естетичному аспекті, що важливо для розуміння комунікативної природи творів художньої літератури, погоджуємося з думкою В. Ільганаєвої щодо умов інформаційного суспільства, коли все чіткіше проглядаються тенденції зближення знання та культури [2, 11]. Загальну, спільну основу світогляду, на її думку, становить вивчення інформаційних взаємодій, зв'язків, процесів, явищ, що відбуваються в усіх системах будь-якого рівня складності. Це відкриває шлях до розуміння ноосферного рівня розвитку земної цивілізації, риси якої, на інтуїтивному рівні, простежуються в працях В. Вернадського, О. Чижевського, К. Ціолковського, П. Флоренського та ін.

Процес формування глобального інформаційно-комунікативного простору не може не супроводжувати, а інколи й передувати утвердженню нового постмодерністського світогляду, у зв'язку з чим надзвичайно важливо розглянути особливості світоглядних складників реальної дійсності інформаційного простору, оскільки постмодернізм може визначатися як світогляд інформаційного простору, сучасні науковці простежують взаємозв'язок між розвитком інформаційно-комунікативного простору становленням постмодерністського світогляду в постмодерній культурі.

Постмодернізм являє собою світогляд, концептуалізований у широкому спектрі філософських, культурологічних, літературних і мистецтвознавчих теорій і виражає основні тенденції, ідейні настанови й ціннісні орієнтири суспільства, яке досягло певного рівня розвитку. За визначенням Ю. Хабермаса, постмодерний світогляд відзначається прагненням до створення універсальної картини світу, що зводить все розмаїття дійсності до спільних основ: переконання в підвладності людському розуму абсолютного знання про ці основи; прагнення до повного втілення цього знання в дійсності; переконання,

що така реалізація буде сприяти збільшенню щастя людей; переконаність у прогресивному розвитку людства; пріоритет дійсного перед минулим, а майбутнього перед дійсним [9].

Водночас постмодернізм виражає світогляд сучасної епохи, яка перебуває в стадії становлення, постійних змін і корегування обраних напрямів розвитку.

Специфічний світогляд поширився наприкінці ХХ ст. Його основною рисою став плюралізм, тобто одночасне існування різноманітних поглядів. Неможливо розглядати суспільство ХХ ст. виключно як постіндустріальне або інформаційне без врахування світоглядних і культурних трансформацій. Становлення постмодерного світогляду пов'язують із входженням у життя людей електронних інформаційних технологій — найбільш значущої події, яка корінним і глобальним чином торкнулася всіх сфер життєдіяльності в останні десятиліття. У зв'язку з цим утверджується розуміння постмодернізму як специфічного світогляду інформаційного суспільства.

На межі ХХ–ХХІ ст. у вітчизняній культурі відбувається оновлення парадигми художньої літератури, що пов'язано, зокрема, із тенденцією до екзистенціалізації художньої свідомості. Основа буття і мислення людини наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. — діалог, полілог із найголовніших, вічних проблем буття. Це загальний спосіб засвоєння духовно-ціннісних основ життя, форма пошуку самого себе у світі загальнолюдських цінностей: істини, добра, краси, щастя. Водночас, це й спосіб пізнання світу, і спосіб самовираження, самоутвердження.

Художня література, як відомо, — це світосприймання у словесних образах. Вона безпосередньо пов'язана зі світосприйманням людини. Інколи для визначення словесної творчості вживають термін “ поезія”. Вирішальну роль у літературній творчості відіграє слово, оскільки без розуміння його сутності неможливо досягнути філософсько-естетичні особливості літературної свідомості.

Між світоглядними та інформаційно-комунікативними трансформаціями, що відбулися в останні десятиліття в планетарному масштабі існує взаємозв'язок та взаємозалежність, які можуть бути диференційовані таким чином:

- 1) виникнення постмодерністського світогляду не може відбуватися поза інформаційним суспільством;
- 2) технології інформаційного суспільства онтологічно базуються на постмодерністській основі;
- 3) ідеї й категорії постмодерністської філософії найбільш адекватно розкривають сутність новітніх інформаційних технологій;
- 4) без урахування ролі інформаційних технологій у формуванні світогляду на початку третього тисячоліття не може бути чітко сформульований концептуальний зміст поняття “художній текст”.

Будь-який текст, створений у той або іншій момент часу, в певному просторі, письменником, який представляє ту або іншу країну, може розглядатися як невід’ємна частина спільного ментального процесу, характерного для інформаційно-комунікативного середовища, яке існує в певний момент часу. Певна кількість таких текстів може свідчити про масштабні тенденції розвитку та існування даного суспільства.

Література виступає своєрідним квазісуб’єктом, що представляє суспільство у його відтвореній формі, а водночас і своєрідним “перекладачем” смислів суспільної свідомості в значенні й розумінні індивідуальної самосвідомості. За цих умов своїм ліричним боком вона повернута до індивіда, а епічним — до суспільства. Художня література набуває своєї цілісності, стає знаковою системою, кодом, матрицею культури, а окремі твори художньої літератури відтворюють певний тип свідомості людини, характеризують певний культурно-історичний тип людини.

На кожному етапі свого розвитку мистецтво й література створювали певний образ світу та людини, сформованої в даному типі культури. Усвідомлення образів, моделей світу, що приходять на зміну одна одній, дає можливість за допомогою творів художньої літератури відтворити художній процес і зміну культур, а також типів людської свідомості.

На відміну від інших елементів художньої свідомості — науки, ідеології, філософії, які виконують функцію свідомості культури, література може розглядатися як самосвідомість культури. Це обумовлено тим, що мистецтво не абстрагує суб’єкт від об’єкта, воно надихає, гуманізує все, що оточує людину у світі. Література виступає своєрідним дзеркалом, в яке вдивляється культура, пізнаючи і відображаючи світ.

Ментальний вибух, що відбувся на початку ХХ ст., спричинив надзвичайні зміни в художній свідомості — сформувався новий тип культури, який перебуває в опозиції до того типу культури, що формується протягом Нового часу. Тип культури, що існував у попередні епохи, дістав назву класичного, а новий тип культури — некласичний (або відповідно до прийнятої термінології — модерністський).

Модернізм як тип культури справив надзвичайний вплив на художній процес у ХХ ст. Він здійснив перевірку системи цінностей та оновив художню свідомість.

Але на межі 20–30-х рр. позначилася криза модерністської культури, що виявилось в деієрархізації всіх підсистем твору, кризі жанру й призвело до руйнації твору як художнього цілого, а також усієї системи традиційних художніх умовностей. Змістилися ціннісні центри, заперечується найвища цінність класичної культури — ідея Гармонії і Смислу буття. Останні півтора десятиліття, на думку Н. Лейдермана, — це час панування постмодернізму, який був реакцією на апокаліптичні потрясіння у світі [1].

Постмодернізм зароджувався в таких історичних умовах, обставинах і духовній атмосфері, коли “симулякри” ставали емблемами епохи — перш за все це були ідеологічні фікції, які заганялися в народну свідомість. Постмодернізм набрав сили тоді, коли виявилася фальшива сутність цих “симулякрів” в трагічні 30–40-ві рр.

Як художня стратегія, постмодернізм сформувався в процесі антагонізму з класичними, тобто “космографічними” художніми стратегіями, з їх ціннісними орієнтирами, естетичним каноном, поетикою, офіційно визнаними зразками. Художню філософію, яка естетично реалізується постмодерністською міфологією, дослідники характеризують таким чином: тип концепції особистості — замість індивіда — принципово розділена, позбавлена цілісності людина нового часу; тип концепції дійсності — “світ як текст”, за визначенням М. Липовецького [10, 3].

З розпадом “закритого” суспільства на початку 90-х рр., розгортанням процесів прискореної соціальної мобільності, зникненням цензури в друці та художній сфері в цілому, з початком формування і фактичним визнанням прав масової культури, яка багато в чому в цей час спирається на перекладну та закордонну продукцію, літературоцентризм, його зосередженість на національній класиці, разом з авторитетом і місцем у суспільстві інтелігенції, підлягає глибокій та стрімкій руйнації.

Мета художнього єднання літератури з філософським концептом полягає в тому, щоб представити знання не як уявне в термінах протилежності об’єкта та суб’єкта, а як суб’єктивоване знання, в якому відбувається подолання цієї традиційної для класичної філософії протилежності. У сучасних умовах сама можливість зведення різноманітного світу до двох протилежностей виступає необхідністю. Це відбувається за умови, що одна з них обов’язково запроваджує суворий контроль за іншою, і таким чином, виключає виникнення будь-якого діалогу.

У цілому для комунікативної практики актуальною стає не академічна філософія, а жива, яка порушує питання існування людини, сенсу її життя, що постійно змінюється, і яка передбачає наявність єдиного смислового поля розуміння, допомагає усвідомити глибинні онтологічні та психологічні зв’язки людини зі світом. Сама комунікативна практика у вигляді єднання літературного прийому опису та філософських концепцій пов’язана з відкриттям для європейського мислення традиції східної мудрості та діалогом філософських культур, що відбувається сьогодні і головною метою якого є розширення свідомості, розквіт традицій та збереження їх індивідуальності.

Науковці приходять до висновку, що нова літературно-художня форма вираження філософської думки, яка сформувалась переважно під впливом

східної філософії, і представляє розвиток комунікації на новому рівні, допомагає людині не тільки усвідомити її місце у світі, а й виступає основою для здійснення сучасного діалогу культур.

Таким чином, огляд основних художніх тенденцій у літературній свідомості сучасності дає можливість стверджувати, що різні варіанти взаємодії класичних (“космографічних”) і модерністських (“хаографічних”) систем становлять “магістральний сюжет” розвитку художньої літератури в інформаційно-комунікативному просторі сучасності. Ця взаємодія відіграла роль надзвичайного художнього механізму, за допомогою якого здійснюється безперервний творчий полілог. Його сутність складають обговорення фундаментальних категорій і вічних цінностей людського буття, смислу життя, долі людського роду, відчай безвиході і пошуки основ буття людини у світі.

1. *Лейдерман Н.* Постреализм: теоретический очерк / Н. Лейдерман ; Урал. отд-ние Рос. акад. образования. — Екатеринбург : Ин-т филол. исслед. и образоват. стратегий “Словесник”, 2005. — 249 с.

2. *Ильганаева В. А.* Гармонизация культурной среды в условиях информационного общества / В. А. Ильганаева. — Х. : ХДАК, 1999. — 36 с.

3. *Мак-Люэн М.* Галактика Гутенберга: становление человека печатающего / М. Мак-Люэн. — К. : НИКА-Центр, 2004. — 432 с.

4. *Ахиезер А. С.* Россия: критика исторического опыта: Социокультурная динамика России / А. С. Ахиезер. — Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. — С. 271.

5. *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман. — М. : Наука, 1970. — 271 с.

6. *Єрмоленко А. М.* Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. — К. : Лібра, 1999. — 488 с.

7. *Доманский В. А.* Литература и культура: Культурологический подход к изучению словесности в школе / В. А. Доманский. — М. : Флинта, 2002. — 368 с.

8. *Юнг К. Г.* Об отношении аналитической психологии к произведениям художественной литературы / К. Г. Юнг // Проблемы души нашего времени. — М. : Прогресс. — 1993. — С. 58–59.

9. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. — С.Пб. : Наука, 2000. — 250 с.

10. *Липовецкий М.* Концептуализм и необарокко. Биполярная модель русского постмодернизма / М. Липовецкий // Независимая газета. — 2000. — 7 сент. — С. 3.

